

POTŘEBA VÝRAZNĚ INTEGROVANÝCH STUDIJNÍCH PROGRAMŮ

R. Šrámek

Došlo: 5. října 2004

Abstract

ŠRÁMEK, R.: *Need of markedly integrated studies programs*. Acta univ. agric. et silvic. Mendel. Brun., 2005, LIII, No. 3, pp. 319-326

During 40 years preparation of teachers of special subjects in Mendel's Agriculture and Forest University in Brno more than 2376 persons completed this preparation. Researcher's probes show that former graduates had more balanced proportion of empirical part of preparation for this teaching in comparing with subsequent (current) graduates on opposite side. There is necessary to correct current situation.

reform of education of teachers in Czech Republic, change of education of teachers in Mendel's Agriculture and Forest University in Brno, integrated studies of this education in appointed university

Před deseti roky, na začátku září 1994, se v Praze konala již 19. konference Asociace pro vzdělávání učitelů v Evropě (ATEE – Association for Teacher Education in Europe). Zúčastnilo se jí téměř půl tisíce odborníků z třiceti pěti zemí Evropy a zástupci Afriky, Asie i Ameriky. Ústřední téma konference bylo zaměřeno na vymezení změn v přípravě evropských učitelů v podmínkách proměňující se Evropy. Toto setkání lze proto chápat také tak, že i v České republice slouží jako vstupní faktická pobídka a nabídka k novodobým reformám pregraduálního a postgraduálního vzdělávání učitelů koncem dvacátého a začátkem jedenadvacátého století [Váňová, 1994].

V reakci na tuto událost se redakce časopisu Pedagogika rozhodla ihned zahájit diskusi o dalším vývoji učitelského vzdělávání v České republice [Jak dál, 1995]. Podle svých specifík následně reagovala i jiná česká pracoviště. Ústav inženýrské pedagogiky Provozně ekonomické fakulty (PEF) Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity (MZLU) v Brně hledal podněty k proměně své práce například v analýze Programu UČITEL 1996 [Interní grant, 1997]. Návazující Oddělení pedagogiky Ústavu humanitních věd PEF MZLU v Brně pokračuje od té doby na přestavbě garantovaných učitelských studií [Projekt kurzu,

1998] a [Učební program, 2002]. V současné době mimo jiné posuzuje též čtyřicet let činností spojených i s pedagogickým studiem uchazečů o získání kvalifikace středoškolského učitelství odborných předmětů, které bylo na Vysoké škole zemědělské (VŠZ) v Brně zahájeno počátkem září 1964. Činí tak za situace, kdy v části společnosti, akademického společenství nevyjímaje, stále přetrvávají názory, že práci středoškolského učitele lze vykonávat i bez pedagogické přípravy či jen s minimální přípravou tohoto druhu [Helus, 2001].

METODIKA

Zahraniční nabídky k inovacím vzdělávání učitelů preprimární až terciární úrovně z poloviny a druhé půli devadesátých let dvacátého století, ne všemi zainteresovanými doposud doceněné, byly pro Českou republiku zformulovány do několika dokumentů, například do [Jedenáct doporučení, 1996], [Walterová et al., 1997] a [Čtyři evropské pilíře, 1998]. Proto je nutné v jejich duchu organizovat také inovace pedagogického studia na MZLU v Brně, které směřuje k získání kvalifikací středoškolských učitelů odborných předmětů. Sdělení má napomoci k reformě pregraduálního vzdělávání těchto učitelů v České republice prostřednictvím konkrétního případu prezenčního

a kombinovaného studia na MZLU v Brně, a to právě proto, že v badatelských přístupech souběžně používá pedeutologicko historizující sondy a pedeutologicko srovnávací přístupy.

Cílem sdělení je předložit výsledky obou postupů. Nejprve dokumentovat vývoj počtu absolventů obou forem studia a pak sdělit, ve kterém období absolventi měli v pedagogickém studiu k získání kvalifikace středoškolských učitelů odborných předmětů vyrovnanější zastoupení empirické a teoretické složky přípravy.

VÝSLEDKY

Podle [Seznamy, 2000], [Seznamy, b. data] aj. vývoj počtu absolventů čtyřicet let existujícího pedagogického studia uchazečů o získání kvalifikace středoškolského učitelství na VŠZ a MZLU v Brně v letech 1995 až 2004 předkládá Tab. I s Tab. II, v letech 1965 až 1984 Tab. III s Tab. IV a v letech 1985 až 1994 Tab. V. Za tu dobu pedagogické studium absolvovalo 1163 mužů a 1213 žen, tj. celkem 2376 osob. Do roku 1971 se státní zkoušky učitelské způsobilosti konaly nejen v Brně, ale i v konzultačních střediscích Katedry pedagogiky VŠZ v Brně, konkrétně v Jihlavě, Olomouci, Šlapanicích a Vyškově. Počty uvedené v Tab. II a Tab. IV je nutno vztahovat k fakultám post factum. Do řádku Jiné fakulty jsou zařazeny fakultní

obory sumárně náležející pod neaplikované ekologické, chemické, geografické a veterinární studijní obory. Počty předložené v Tab. I se absolutně shodují se skutečností. Počty sdělované v Tab. III nezahrnují absolventy tehdejšího tzv. rozšiřujícího studia. Těch bylo čtyřiatřicet, a sice v aprobačním předmětu Biologie sedm, Ekonomika tři, Fyzika šest, Chemie sedm, Matematika osmnáct, Mechanizace jeden, Rostlinná výroba jeden a Společenské vědy jeden. Tab. III byla vyhotovena ještě v době existence katedrového archivu. Počty prezentované v Tab. V se nemusí shodovat se skutečností. Absolventů nebylo méně a mohlo jich být více. Archiválie vážící se na předmětných deset let byly také likvidovány ve školním roce 1997/1998 a uvedené údaje není tak možno dodatečně ověřit či ověřovat.

V první polovině čtyřicet let trvajícího studia absolvovalo 64,42 % mužů oproti 35,58 % žen (Tab. III). V druhé polovině studia absolvovalo 39,19 % mužů oproti 60,81 % žen. Poměry se téměř obrátily (Tab. I a Tab. V). Ve zvlášť akcentovaném desetiletí 1995 až 2004 pedagogické studium absolvovalo 29,74 % mužů a 70,26 % žen (Tab. I).

V pojetí post factum je ze srovnávání údajů v Tab. II s údaji v Tab. IV patrné, že to, co se snížilo u počtu absolventů z Agronomické fakulty, se zvýšilo zejména u počtu absolventů z Provozně ekonomické fakulty.

I: Vývoj počtu absolventů pedagogického studia v letech 1995 až 2004

Roky	Muži	Ženy	Muži a ženy celkem
1995	52	67	119
1996	36	59	95
1997	26	68	94
1998	24	59	83
1999	21	63	84
2000	16	44	60
2001	15	65	80
2002	19	56	75
2003	20	53	73
2004	14	40	54
	243	574	817
	29,74 %	70,26 %	100,00 %

V první dekádě pedagogického studia (1965–1974) průměrný počet absolventů v roce činí 53,70 osob (Tab. III), kdežto v poslední dekádě (1995–2004) tento počet činí výrazně více, a to 81,70 osob (Tab. I).

Všechny tyto údaje a souvislosti mezi nimi konstatují hlavně to, že oněch nejméně 2376 absolventů sledovaného pedagogického studia bylo na profesní dráhu středoškolských učitelů odborných předmětů připravováno podle studijních programů, v nichž se na začátku čtyřicetiletého vývoje více než v jeho pozatím posledních letech dbalo na rovnoměrnost za-

stoupení empirické složky a teoretické složky. U prezenční formy tohoto pedagogického studia tomu bylo v roce 1964 tak, že poměr mezi hodinovou dotací přednášek a hodinovou dotací seminářů a nebo cvičení byl 1:1 a tak, že 84 hodin (19,76 %) výuky bylo určeno pro předmět Průpravné pedagogické praktikum a předmět Souvislá pedagogická praxe. V roce 2004 je tomu tak, že analogický poměr je 2:1 a že na jediný předmět obdobný Souvislé pedagogické praxi je věnováno 24 hodin (9,16 %) výuky [Studium, 1965] a [Učební program, 2002].

II: Počet absolventů pedagogického studia podle fakult v letech 1995 až 2004

Fakulty	Muži	Ženy	Muži a ženy celkem	
			absolutní počet	relativní počet v %
Agronomická fakulta	156	265	421	51,53
Lesnická a dřevařská fakulta	50	29	79	9,67
Provozně ekonomická fakulta	16	183	199	24,36
Zahradnická fakulta	16	79	95	11,63
Jiné fakulty mimo rámec MZLU v Brně	5	18	23	2,81
	243	574	817	100,00

III: Vývoj počtu absolventů pedagogického studia v letech 1965 až 1984

Roky	Muži	Ženy	Muži a ženy celkem
1965	51	8	59
1966	47	10	57
1967	33	11	44
1968	57	14	71
1969	41	12	53
1970	54	31	85
1971	38	14	52
1972	27	15	42
1973	18	19	37
1974	19	18	37
1975	22	10	32
1976	25	14	39
1977	21	15	36
1978	31	9	40
1979	18	22	40
1980	17	13	30
1981	18	20	38
1982	18	26	44
1983	18	20	38
1984	19	26	45
	592	327	919
	64,42 %	35,58 %	100,00 %

IV: Počet absolventů pedagogického studia podle fakult v letech 1965 až 1984

Fakulty	Muži	Ženy	Muži a ženy celkem	
			absolutní počet	relativní počet v %
Agronomická fakulta	0	0	620	67,46
Lesnická a dřevařská fakulta	0	0	58	6,31
Provozně ekonomická fakulta	0	0	164	17,85
Zahradnická fakulta	0	0	58	6,31
Jiné fakulty v rámci i mimo rámec VŠZ v Brně	0	0	19	2,07
	592	327	919	100,00

V: Vývoj počtu absolventů pedagogického studia v letech 1985 až 1994

Roky	Muži	Ženy	Muži a ženy celkem
1985	21	17	38
1986	25	39	64
1987	26	25	51
1988	30	27	57
1989	25	29	54
1990	24	13	37
1991	30	22	52
1992	26	39	65
1993	77	27	104
1994	44	74	118
	328	312	640
	51,25 %	48,75 %	100,00 %

DISKUSE

Inovace pregraduálního studia středoškolského učitelství odborných předmětů se výrazně týká proporcí mezi jeho empirickými a teoretickými složkami.

A) Dřívější dokument VŠZ v Brně [Studium, 1965, s. 8] k předmětu Průpravné pedagogické praktikum sděluje, že „Je určeno k tomu, aby se kandidáti učitelství odborných předmětů na ... školách připravili na vlastní vyučovací výstupy a ostatní pedagogickou činnost, aby se poučili o praktické činnosti učitelů ... školy a aby získali, popřípadě si rozšířili své pedagogické zkušenosti, a to formou náslechu ve vyučování a rozбором metodické práce dobrých učitelů vybraných škol a seznámením s přirozenými podmínkami výchovné práce ... školy a jejího řízení. Náslechy se konají ve vyučování odborné teorie i praxe na ... vybrané škole i v ostatní výchovné práci školy. Praktikanti mají být uváděni do studia konkrétních jevů výchovné vzdělávací práce. Přitom je žádoucí, aby předvede-

né způsoby práce umožňovaly seznamovat kandidáty učitelství s různými cestami řešení těch pedagogických jevů, které praktikanti sledovali...“.

Obsah předmětu Průpravné pedagogické praktikum je přitom vymezen takto:

- „ 1) Seznámení s pracovišti školy a s jejím vybavením včetně účelových zařízení.
 2) Seznámení s řízením a kontrolou výchovně vzdělávací práce školy.
 3) Studium plánování vyučovacího procesu v předmětech praktikantovy aprobační skupiny.
 4) Příprava na každý náslech ve vyučovacích jednotkách.
 5) Náslechy ve vyučovacích jednotkách předmětů praktikantovy aprobační skupiny a v praktickém vyučování. Celkem 12 vyučovacích hodin (Zpravidla 6 hodin odborného předmětu, 3 hodiny průpravného předmětu a jeden šestihodi-

nový učební den [nebo dva půldny] praktického výcviku, který se přepočítává pro toto pedagogické praktikum jako tři vyučovací jednotky.). Průběh následně si praktikant zaznamenává.

- 6) *Hospitace v jiných formách výchovné vzdělávací práce na škole (např. zájmové kroužky, doučovací skupiny, internátní výchova aj.).*
- 7) *Rozbory vyučovacích jednotek. Cvičný učitel rozebere zpravidla první dvě následové vyučovací jednotky ve svém předmětu. Rozbor ostatních následových jednotek provedou napřed písemně praktikanti. Cvičný učitel tento rozbor posoudí a v diskusi s praktikantem dává k němu své připomínky.*
- 8) *Vedení deníku pedagogického praktika.“*

Tatáž norma [Studium, 1965, s. 9-10] k předmětu Souvislá pedagogická praxe stanovuje, že „Cílem souvislé pedagogické praxe je, aby se posluchači seznámili s provozem a účelovým zařízením školy, na které mají vykonat souvislou učitelskou praxi a získat zde didaktické a metodické dovednosti teoretického i praktického vyučování a mimořádní učitelské činnosti. Zároveň sledují výchovné úkoly učitele. Kandidát je přímo veden cvičným učitelem vybrané školy, podléhá stálému doзору ředitele cvičné školy. Hlavní vedení pedagogické praxe je svěřeno vždy internímu učiteli katedry pedagogiky. Úkolem cvičných škol je, aby posluchače seznámily se životem a plány školy, aby je zapojily do provozu školy i účelového zařízení tak, aby jim bylo umožněno v činné učitelské praxi si ověřit a získat didaktické a metodické dovednosti výchovné zkušenosti...“.

Obsah předmětu Souvislá pedagogická praxe přitom vychází z toho, že:

„Pedagogická praxe posluchačů ... je čtrnáctidenní (12 dnů po šesti hodinách, tj. 72 hodiny)....

... Souvislá čtrnáctidenní praxe je organizována tak, že ... vykonají posluchači povinně v každém týdnu 6 vyučovacích následů a v prvním týdnu této praxe 5 výstupů. V druhém týdnu praxe vykonají celkem 6 výstupů, z nichž jeden bude vykonán jako závěrečný výstup státní zkoušky učitelské způsobilosti před tříčlennou komisí (předseda, zástupce katedry, členové: ředitel cvičné školy a cvičný učitel)....“.

B) Příští dokumenty MZLU v Brně k pregraduálnímu studiu středoškolského učitelství odborných předmětů nemohou pominout podobné interní historicko-výzkumné podněty vyplývající ze čtyřicetileté práce VŠZ a MZLU v Brně na tomto úseku pedagogické činnosti.

Z externích badatelsko srovnávacích podnětů k provádění praktické výuky zasluhují pozornost zkušenosti zejména z pedagogických fakult. Ty, kte-

ré se rovněž vážou k polovině zmíněných devadesátých let, například [Klusák, 1994] a [Prokop, 1994] a ostatní na ně tematicky navazující. Přitom je nutno pamatovat na specifika přípravy středoškolských učitelů odborných předmětů [Váňová, 1995] aj. V těchto inovacích je také třeba použít tzv. situační přístup. To znamená transformovat poznatky věd do souborů školních situací, které – jak prokazují pedeutologické výzkumy – studenti učitelských oborů efektivněji zvládají ve srovnání s osvojováním „holých“ poznatků věd [Švec, 1995a] a [Švec, 1995b] aj.

V neposlední řadě je v inovativních postupech Oddělení pedagogiky Ústavu humanitních věd Provozně ekonomické fakulty MZLU v Brně nutno brát v úvahu všechny tři determinanty harmonické pedagogické přípravy učitelů, tj. kontextuální, institucionální a kurikulární proměnné [Nezvalová, 1995]. Kontextuální proměnné se vztahují k vzdělávání, respektive školské politice státu a k jejímu promítání do výchovněvzdělávacího (školského) systému. Institucionální proměnné se týkají především struktury studijních programů. Jednofázový studijní program může být konsekutivní (nejprve se provádí příprava tak říkajíc odborná a pak na ni navazuje příprava pedagogická), paralelní (příprava tak říkajíc odborná a příprava pedagogická probíhá současně) a integrovaný (konsekutivní nebo paralelní program je z vnějšku integrován možnými nebo faktickými odběrateli připravovaných učitelů, tj. většinou školami jako právními subjekty). Dvoufázový studijní program je ten, v němž je tak říkajíc odborná příprava striktně oddělena od přípravy pedagogické. Kurikulární proměnné se svazují s rozsahem a obsahem vědomostí i dovedností tak říkajíc odborného a pedagogického rázu a s jejich tvořivými aplikacemi v reálném prostředí odběratelů připravených učitelů (nejčastěji ve školách). V případě prezenčního studia středoškolského učitelství odborných předmětů je tudíž zapotřebí rozhodnout, zdali studium bude perspektivně fungovat jako doposud konsekutivní či paralelní nebo výrazně integrované. V případě kombinované formy sledovaného pedagogického studia je nutno obdobně se rozhodnout, bude-li studium perspektivně fungovat jako doposud dvoufázové nebo inovovaně dvoufázové, tj. integrované, participované odběrateli (školami). Za příklad výrazně integrovaného studia pedagogických pracovníků v České republice mohou sloužit současná studia školského managementu ředitelů středních škol na univerzitách v Brně, Liberci, Olomouci, Ostravě, Plzni, Praze a Ústí nad Labem [Zařazení, 2004].

Čtyřicet let práce Katedry pedagogiky, pak Ústavu inženýrské pedagogiky a nakonec Oddělení pedagogiky je dostatečný počet funkčních let, který opravňuje současné pracoviště k zvládnutí reformy pedagogického studia i v intencích záměrů z poloviny devadesátých let. Další česká pracoviště podobného druhu jsou přitom ve shodné situaci [Spilková, 1996].

ZÁVĚR

Výrazně integrované studijní programy se jeví v České republice už jedno desetiletí jako nezbytné podmínky perspektivně efektivnější přípravy učitelů preprimární až terciární úrovně. Cestu k jejich přípravě započali pracovníci nynějšího Oddělení pedagogiky Ústavu humanitních věd Provozně ekonomické fakulty MZLU v Brně již v roce 1996 při příležitosti řešení fakultního grantu. Úspěšné zvládnutí tehdy započaté cesty závisí z podstaty integrace na míře spolupráce pracovníků oddělení zejména s pracovníky cvičných škol. Dosavadní úroveň této spolupráce je zárukou možného úspěchu ve zvládání inovací v době současné přestavby českého školství.

Bylo-li tomu na začátku padesátých let minulého století tak, že Ústav pedagogiky Vysoké školy zemědělské v Brně [Šťastný, 1951] a [Šťastný, 1952] ve

čtyřsemestrém studiu pedagogické specializace s rozsahem 280 hodin výuky věnoval přednáškám 140 hodin (50,00 %), seminářům 84 hodin (30,00 %) a cvičením na cvičné škole v Brně za tím účelem zřízené 56 hodin (20,00 %), pak po více než padesáti letech je o to více zapotřebí připravit takové studijní programy, které budou mít ještě lepší kvantifikace a poměry jednotlivých forem výuky.

Také to, co se ještě nedávno uplatňovalo jako tak zvaná pedagogická praxe pod názvy individuální, následková, prázdninová, předmětová, řízená, skupinová, souvislá, společensko-politická, úvodní, vychovatelská apod. praxe [Podlahová, 1993] je proto nyní nutno objektivně posoudit za účelem budoucího vytvoření optimální podoby výrazně integrovaného pedagogického studia na MZLU v Brně.

SOUHRN

V polovině devadesátých let minulého století fakticky započala novodobá reforma pregraduálního a postgraduálního vzdělávání učitelů v České republice. Týkala se i tehdy Ústavu inženýrské pedagogiky, dnes Oddělení pedagogiky na Mendelově zemědělské a lesnické univerzitě (MZLU) v Brně. Obě pracoviště navazují na činnost Katedry pedagogiky Vysoké školy zemědělské v Brně, založené v roce 1964. Pedagogicko-historizující sondy odkrývají, že za čtyřicet let činnosti těchto subjektů absolvovalo pedagogické studium k získání kvalifikace středoškolského učitelství odborných předmětů více než 2376 absolventů. Dřívější absolventi oproti pozdějším (nynějším) absolventům přitom měli v pedagogickém studiu vyrovnanější zastoupení empirické a teoretické složky přípravy k učitelství. Pedagogicko-srovnávací přístupy přesvědčují, že inovované pedagogické studium se obecně vzato neobejde bez výrazněji integrovaných studijních programů. Při tvorbě takových programů MZLU v Brně lze přitom navázat na čtyřicetiletou spolupráci se cvičnými školami a spolu s nimi proto vytvořit programy pedagogického studia inovativně propojující empirii s teorií.

reforma vzdělávání učitelů v České republice, reforma vzdělávání středoškolských učitelů odborných předmětů na Mendelově zemědělské a lesnické univerzitě (MZLU) v Brně, tvorba výrazně integrovaných studijních programů pro toto vzdělávání na MZLU v Brně

LITERATURA

Čtyři evropské pilíře v českém školství. *Učitelské noviny*, 1998, roč. 101, č. 11, s. 24. ISSN 0139-5718.
 HELUS, Z.: Proč nesmíme uvažovat o redukci učitelského vzdělávání. *Učitelské noviny*, 2001. roč. 104, č. 37, s. 16-17. ISSN 0139-5718.
 Interní grant Provozně ekonomické fakulty Mendelovy zemědělské a lesnické univerzity v Brně. [Využití výsledků diskuse k Programu UČITEL 1996, 7. 5. 1997, 23 stran.]

Jak dál ve vzdělávání učitelů. *Pedagogika*, 1995, roč. 45, č. 1, s. 3. ISSN 3330-3815.
 Jedenáct doporučení OECD. *Učitelské noviny*, 1996, roč. 99, č. 12, s. 2. ISSN 0139-5718.
 KLUSÁK, M.: Klinický semestr a teoretická inspirace od učitelů z praxe. *Pedagogika*, 1994, roč. 44, č. 4, s. 389-401. ISSN 3330-3815.
 NEZVALOVÁ, D.: Některé trendy v přípravě učitelů základních a středních škol. *Pedagogika*, 1995, roč. 45, č. 1, s. 30-37. ISSN 3330-3815.
 PODLAHOVÁ, L.: Současné chápání významu pedagogické praxe při přípravě učitelů. *Pedagogická*

- orientace*, 1993, b. roč., č. 8-9, s. 127-130. ISSN 1211-4669.
- Projekt kurzu celoživotního vzdělávání. [Archiválie OP ÚHV PEF MZLU v Brně, 30. 4. 1998, 4 listy.]
- PROKOP, J.: Praktická příprava učitelů a klinický semestr. *Alfa revue*, 1994, roč. 4, č. 2, s. 15-21. ISSN 023-9292.
- Seznamy absolventů za období 1964-1997. [Archiválie OP ÚHV PEF MZLU v Brně, 26. 6. 2000, 199 stran.]
- Seznamy absolventů za období 1998-2004. [Archiválie OP ÚHV PEF MZLU v Brně, b. data, b. stran.]
- SPILKOVÁ, V.: Hrozí degradace učitelského vzdělávání? *Pedagogika*, 1996, roč. 46, č. 1, s. 4-14. ISSN 3330-3815.
- Studium na katedře pedagogiky Vysoké školy zemědělské v Brně ve studijním roce 1965-66*. 1. vyd. Brno: VŠZ, 1965. 32 s. B.ISBN.
- ŠŤASTNÝ, V.: Pedagogika na Vysoké škole zemědělské v Brně. In *Acta univ. agric. et silvic. C19, D21*. Brno, 1952, č. 3-4, s. 167-169. B.ISBN.
- ŠŤASTNÝ, V.: Příspěvek k reorganizaci zemědělských škol. In *Acta univ. agric. et silvic. C18, D20*. Brno, 1951, č. 3, s. 159-169. B.ISBN.
- ŠVEC, V.: Kde hledat zdroje inovací pregraduální pedagogické přípravy učitelů? *Pedagogická orientace*, 1995a, b. roč., č. 16-17, s. 54-58. ISSN 1211-4669.
- ŠVEC, V.: K některým zdrojům inovací pedagogické přípravy budoucích učitelů. *Alma mater*, 1995b, roč. 5, č. 5-6, č. 331-334. ISSN 1210-0544.
- Učební program UOP – prezenční studium. [Archiválie OP ÚHV PEF MZLU v Brně, 17. 6. 2002, 1 list.]
- VÁŇOVÁ, M.: Konference o evropském vzdělávání učitelů v Praze. *Alma mater*, 1994, roč. 4, č. 5, s. 58-59. ISSN 1210-0544.
- VÁŇOVÁ, R.: Několik pohledů do historie učitelského vzdělávání u nás. *Pedagogika*, 1995, roč. 45, č. 1, s. 4-10. ISSN 3330-3815.
- WALTEROVÁ, E. et al.: *Objevujeme Evropu. Kniha pro učitele*. 1. vyd. Praha: UK, 1997. 220 s. ISBN 80-86039-27-7.
- Zařazení do 13. a 14. platové třídy. *Učitelské noviny*, 2004, roč. 107, č. 22, s. 10. ISSN 0139-5718.

Adresa

PaedDr. Rudolf Šrámek, CSc., Ústav humanitních věd, Mendelova zemědělská a lesnická univerzita v Brně, Zemědělská 1, 613 00 Brno, Česká republika

